

Kür dəymir, yoxsa Kürd Əmir...

(Bir daha Kürdəmir toponimi haqqında)

Hər bir söz, hər bir ifadə özlüyündə bir fikri ifadə edir. Odur ki, sözlərin, ifadələrin yaranması, meydana gəlmə səbəbləri daim müzakirə obyektinə olmuş, cəmiyyətdə fikir ayrılığı yaratmışdır. Uzun illər müzakirə mövzusunə çevrilən sahələrdən biri də adlardır. Adların içərisində isə ən maraqlısı coğrafi terminlərdir.

Coğrafi adlar əsrlər boyu formalaşmış, dilin inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Bəzi coğrafi adların yarandığı illər dəqiq məlumdur, bəziləri isə rəvayətlərə və ehtimallara əsaslanır. Çox vaxt xalq, ağız ədəbiyyatı vasitəsi ilə adlar nəsildən – nəsilə ötürülür.

Rayonumuzun həyatını özündə hərtərəfli əks etdirən, öz orjinal yazıları, maraqlı faktları ilə oxucu kütləsinin sevimlisi olan “Kürdəmir” qəzeti də bu sahədə daim fərqlənir. Qəzet yurd yerlərimiz, adlarımız haqqında silsilə yazılar dərc etməklə yaddaşımızı təzələyir.

“Kürdəmir” qəzetinin 26 iyun 2009 – cu il tarixli (№ 10 – 11, (7008) sayında da yer adları, yurd yerlərimiz barədə maraqlı yazılar dərc olunmuş, bayatılarımızdan nümunələr təqdim edilmişdir. “Qorqud sorağı” adlanan bu səhifə bütün oxucular kimi mənim də diqqətimi cəlb etdi. Odur ki, guşədə dərc olunmuş “Kür dəymir, yoxsa Kürd Əmir”... adlı yazıya öz münasibətimi bildirməyi qərara aldım.

Bilirik ki, yer adları haqqında dilçilik sahəsi toponomika adlanır. “Topos” yunan sözü olub “relyef, yer, ərazi, sahə” “onoma” isə “ad” mənasını bildirir. Odur ki, yerlərin, ərazilərin, coğrafi sahələrin adlarının öyrənilməsində toponomika elmi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Biz hesab edirik ki, Kürdəmir sözü də çox qədimlərdən mövcud olduğundan onun etimologiyası haqqında yalnız fərziyyələr və rəvayətlər söylənilir. Bu gün də bu rəvayətlərdən üçü daha çox yayılmışdır. Bir rəvayətə görə ərazidə köçəri Dəli Dəmir ləqəbli bir igid yaşamışdır. Guya Dəli sözünün digər ifadə forması Kürdür. Bu yer də onun şərəfinə adlandırılmışdır. İkinci versiya isə Kürd Əmir və ya Qurd Əmir ləqəbli tayfa başçısının adı ilə bağlanır.

Üçüncü versiya Kürün dəymədiyi yer kimi mənalandırılır. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, coğrafi adlar formalaşarkən yerin, ərazinin relyefi, əhalisinin tərkibi və digər xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Həmin ərazilərdə yaşayan tayfa və xalqların dili, adət - ənənələri, tarixi abidələri daha çox üstünlük təşkil edir. Odur ki, Kürdəmir ərazisində köçəri xalqlar yaşamadığı üçün bu ərazinin köçəri tayfa nümayəndəsi Dəli Dəmirlə heç bir bağlılığı ola bilməz.

Mən qətiyyətlə bildirmək istəyirəm ki, Kürd Əmirin yurd saldığı yer də Kürdəmir deyil. Ən azından ona görə ki, nə ərazidə bircə dənə də olsa Kürd yaşayış məntəqəsi mövcud deyil, nə də hazırda rayon əhalisi arasında bir nəfər də olsun kürd yaşamır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasının 226 – 227 – ci səhifəsində 1902 – ci il məlumatlarına əsasən hazırlanmış “Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının etnoqrafik xəritəsində kürdlərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı ərazilər xüsusi işarələrlə verilmişdir. Həmin ərazilər 1918 – 1920 – ci illərdə Cavanşir, Şuşa və Zəngəzur qəzalarının ərazisinə daxildir. Yəni həmin mənbənin 398 – ci səhifəsində Kürdəmir kəndinin daxil olduğu Göyçay qəzasının əhalisinin milli tərkibi haqqında məlumat aşağıdakı kimi verilmişdir: “... Əhalinin 112,6 min nəfərini azərbaycanlılar, 17,2 minini ermənilər, 3,3 minini ruslar təşkil edirdi. Qəza əhalisinin 73891 nəfəri kişi, 60207 nəfəri qadın idi”. Bu məlumatdan görüldüyü kimi XIX əsrin sonlarında da nəinki Kürdəmirdə bütövlükdə bölgənin daxil olduğu Göyçay qəzasında da kürdlər məskunlaşmamışlar.

Kürdəmir rayonu ərazisində əhalinin milli tərkibi haqqında 1989 və 1999 – cu illərdə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə nəzər yetirsək bir daha söylədiklərimiz öz təsdiqini tapar. Odur ki, həmin siyahıyaalınmaların nəticələrini oxuculara təqdim edirik.

Kürdəmir rayonu üzrə əhalinin milli tərkibi haqqında məlumat

(1989 – cu və 1999 – cu il əhalinin siyahıyaalınma məlumatlarına əsasən)

Göstəricilər	İllər	Faizlə	İllər	Faizlə
	1989		1999	
Bütün əhali	75362	100.00	92230	100.00
Azərbaycanlılar	73881	98.03	91729	99.46
Ukraynalılar	832	1.10	38	0.04
Ruslar	282	0.37	124	0.13
Türklər	59	0.08	314	0.34
Tatarlar	7	0.01	8	0.01
Talışlar	39	0.05	-	0.00
Ləzgilər	74	0.10	7	0.01
Yəhudilər	2	0.00	-	0.00
Kürdlər	-	0.00	-	0.00
Ermənilər	61	0.08	2	0.00
Avarlar	15	0.02	1	0.00
Gürcülər	8	0.01	1	0.00
Udinlər	1	0.00	-	0.00
Saxurlar	4	0.01	-	0.00
Latlar	-	0.00	-	0.00
Digər millətlər	97	0.13	6	0.01

Cədvəldən görüldüyü kimi həmin vaxtlar rayon ərazisində yaşayan 1 nəfər avar, 1 nəfər udin uçota alınmışsa, deməli ərazidə bütün yaşayanlar ciddi şəkildə uçota alınmışdır. Şərhe isə ehtiyac yoxdur.

Kürdəmir oykonimi mürəkkəb söz olmaqla iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Zaqatala rayonunun Verxiyan inzibati ərazi vahidliyində də Kürdəmir adlı kənd mövcuddur. Həmin kənd də Zaqatalanın düzənlik ərazisində yerləşir. Kürdəmir adının Zaqatala rayonuna "gətirilmə" olduğu güman edilir. Zaqatala rayonunun etnik tərkibcə çoxmillətli olmasına baxmayaraq həmin kənddə də bir nəfər də olsun kürd millətindən olan şəxs yaşamır.

1728 – ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində də Kürdəmir adlı kənd qeydə alınmışdır. (bax: “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti” kitabı, səh.295, Bakı, “Şərq – Qərb mətbəəsi”, 2007 – ci il)

Oykonimin birinci hissəsindəki Kür sözünün çay adı ifadə etdiyi bir çox antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində də məlumat verilmişdir. Qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk, erməni, gürcü mənbələrində Kor, Kur, Kir, Kiri, əl – Kurr, Mtkuari və sair kimi adı çəkilir. Tədqiqatçıların fikrincə “su”, “çay” mənası verən Kür sözü yerli alban (Qafqaz) tayfalarının birinin dilindən götürülmüşdür. Azərbaycanda yaşayan qızların və buduqların dillərində indi də kur sözü “su, çay” mənasında işlədilir. Türk dillərində isə bu sözün “sürətli, inadkar, güclü” mənaları vardır. “Kitabi Dədə Qorqud dastanlarındakı “Kür qopdu, ərcil qopdu” ifadəsində də kür eyni mənada işlənmişdir. (bax: “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti” kitabı, səh.295, Bakı, “Şərq – Qərb mətbəəsi”, 2007 – ci il)

Kürdəmirə bağlı araşdırmalar aparılarkən məlum olmuşdur ki, Kürdəmir 1747 – ci ildə Nadir şahın Azərbaycanda ölümündən sonra yaranan Şirvan xanlığının tərkibində olan Bölükət mahalının kəndlərindən biri olmuşdur. Şirvan xanlığı 1821 – ci ildə 17 mahaldan ibarət idi. Bölükət isə ən böyük mahallardan biri olmaqla müasir Ağsu və Kürdəmir rayonlarının xeyli hissəsini əhatə etmişdir. Bu mahalda oturaq kəndlər maldar obalardan daha çox idi. Kəndlilər taxılçılıq, bağçılıq, baramaçılıqla məşğul olurdu.

Kürdəmir 1821 – ci ildə Bölükət mahalına daxil olan 10 kənddən biri olmuşdur. O zaman Kürdəmirə 108 ailə yaşayırdı. Bu ailələrin əksəriyyəti rəiyyət idi. Kürdəmir kəndi 1801 – 1825 – ci illərdə Mustafa xanın həyat yoldaşı Fatma bəyimə məxsus olmuşdur. (bax: “Məhəmməd Məhəmmədcəlil, Fariz Xəlilli – Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani” kitabı, səh. 24, “Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı – 2003)

(XIX əsr mənbələrində isə Kürdəmir kəndinin Bakı – Tiflis dəmiryolundan təxminən 4 km şimal istiqamətdə yerləşdiyi qeyd edilir. Bu ərazi indiki Şıxımlı kəndi ərazisinə düşür. H.Zərdabinin 1899 – cu il 3 sentyabr tarixli “Kaspi” qəzetindəki məqaləsində adı çəkilən Mövlanənin məskunlaşdığı kənd də məhz keçmiş Kürdəmir kəndidir – V.A).

Fikrimizcə Kür sözünün dəli Dəmirə, kür Dəmirə aid olduğu ehtimalı da çox azdır. Ən azından ona görə ki, Kürdəmir rayonu ərazisində yaşayanlar qədim dövrlərdən daim oturaq həyat keçirmiş, əsas məşğuliyyətləri isə əkinçilik bağçılıq, heyvandarlıq, balıqçılıq, baramaçılıq olmuşdur.

Dəli Dəmirin isə köçəri padar tayfalarından olduğu iddia edilir. Padar oykoniminin isə Kürdəmir termini ilə bağlılığı yoxdur. Tədqiqatçı Tofiq Əhmədov padarlarla bağlı belə yazır: “Padar (Ağsu, Qubadlı, Dəvəçi, Dərbənd, Oğuz, Sabirabad, Xaçmaz) – hər 7 toponim padar adlı qədim oğuz tayfasının adını əks etdirir. Məlum olduğu kimi hazırda Kürdəmir rayonu ərazisində Padar adlı yaşayış məntəqəsi yoxdur.

;" & " (sb etm sind () (&% I
ed 3 4;" (f }trabon
W sr] ç . ~WWW sr aid |rartu m nb yind ; 4& 7 kilir.
w dqiq & ni würkiy razisind \$:& " " (&% sind ;" !
! edir v ;" <: r bu bu fikir h qiq ti
ks etdirirs , onda bel q na t g lm k olar ki, Kür hidronimi e. . ~WWW sr aiddir. \baxCE
B.Budaqov, Q.Qeybullayev ... Grm nistanda Ez rbaycan m li toponiml (" s (J1 48 7 n # ... N99S).

Kür sözünün m (& ?demik
•E.Exundov onu udin dilind kur ... •quyuŽ \E.Exundov ... ;" & " " :
,, ; % %o ... nun s rl 4+[€J * •3 ; C < % kur ... •çayŽ \Eliev K.Q
... 8 % ; 4%o .• ,,, '7 +[€[* † özl ri il 7 Ž. \baxCE
B.Budaqov, Q.Qeybullayev ... Grm nistanda Ez rbaycan m li toponiml (" s (J1 48 7 # ... N99S).

Dig r t r d Kür sözünün hidronim olmaqla türk dill rind •bol suluŽ, •qüvv tliŽ,
•sür 7 4 7 4 7 sb etdiyini bildirir r.

Odur ki, q tiyy tl dem k olar ki, köç ri D mirin XWX srl rd raziyy g lib h (•igidliyiŽ g st rm ' srd n elmi m nb l rd kil ;" eynil bilm zdi.

woponomika elminin etnoqrafiya v arxeologiya elml ri il laq z r alaraq Kürd mir rayonu razisind " " l ri v arxeolo"i abid l daha t = " tic sind Kürd mir rayonu razisind iki arxeolo"i abid dövl :& " " " " C (min abid l rd n biri rayonumuzun < ndi razisind yerl 4T h :(7 ! ' ! orta srl rd mövcud T % h (% böyük bir razini hat 4T h rgah 7 si razid (yat keçirdiyini v h r m d niyy tin malik (")

warixi abid nin razisind = % mir v sair abid nin tarixinin q t sdiql yir. Ebid razisind n ta= = T % (' Exi)++J+ ... [3) !V ,, Š hif `2U]

M qal d kil n Mövlan ! xsiyy tin is ,&% C A }irac ddin l ... Kürd miri ... T % # ! xsiyy t b zi tarixi m nb l rd l ... Kürd miri, b zil rind is ... T % q bl ri il A (T ! h rind M h mm d •uri < ndid A T % +1-- ... cü ild \h.N2N`] < : r k dövrün aliml rind n biri olan Övliyazad < " hman < ndid n d A T % > % Burdurda t hsil alaraq h dis, hik miyy elml rini öyr nir.

Daha sonralar isə İsmayıl Şirvani Bağdada gedərək dövrün ən böyük alimlərindən olan Mövlənə Xaliddən mükəmməl dərs almışdır. Zamanına görə dünyanın ən böyük şəxsiyyətlərindən olan Mövlənə Xalid özünün on minlərlə müridindən yalnız bir neçəsinə elm öyrətmək üçün icazənamə vermişdir ki, onlardan da biri İsmayıl Şirvanidir. İsmayıl Şirvaninin təhsil aldığı illərdə və sonralar Kürdüstan adlı coğrafi termin xəritələrdə öz əksini tapmamışdır. İsmayıl Şirvani Qafqazda rus işğal siyasətinə qarşı mübarizənin rəmzinə çevrilərək Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Ömrünün böyük hissəsi Türkiyə ilə bağlı olmuşdur.

“Alim, fazil, ariflərin və fəzilətlilərin mənbəyi, uca və kərəmli” şəxs olan Mövlənə İsmayılın övladlarından biri Şirvanzadə meti övçətiün ənöyüsələkəzifə əsən

əbltmir, dənəy cmlıdır.

çə(00Q.”hdnldan Hacın

Sovetlər dövrünədək və sovetlərin ilk illərində ömrünü ticarət işinə həsr etmiş Məhəmmədmehdi kişi də Kürdəmir sözünün Kürün dəymədiyi yer kimi mənə kəsb etdiyini söyləyərdi. O, Dağıstan, İran və Azərbaycan ərazilərində ticarət etmiş və o vaxtkı karvan yollarının tam bələdçisi olmuşdur. Yaşı yüzü ötmüş bu ixtiyar qoca (M.Qənbərov rayonun Köhünlü kəndində yaşayırdı və 1980 – ci illərin ortalarında 100 yaşında vəfat etmişdir). Kür daşqınlarından sonra Kürdəmirdən Kürüstü kəndlərə qayıtmağın uzun müddət müşkül iş olduğunu söyləyərdi. Yayın ortalarında yolların qurumadığını, Qarasu çayının yatağının bataqlıq olduğunu, yeganə keçidin Musakörpü adlanan (indiki Sor – sor kəndinin yaxınlığında) keçiddən olduğunu bildirərdi. Mən onun öz dilindən eşitmişdim ki, Qarasu çay ilə birləşən Kür daşqınları indiki Kürdəmir qarnizonu ərazisində gedib çıxar, rayonun qərb hissəsində isə hazırkı Şilyan kəndindən Qarabucaq istiqamətinə olan qobu və yarğanları su basarmış. Həmin vaxtlar Şilyan kəndi ərazisində balıqçılıqla məşğul olan təsərrüfatın da olduğunu xüsusi vurğulayırdı. Həmin vətəgədə almanlar və ruslar da çalışmışlar.

Faktlar da bunu bir daha sübut edir. Kürdəmir rayonunun cənub sərhədi boyu 80 km – dən çox bir ərazidə axan Kür çayı XX əsrin 50 – ci illərinə qədər tez – tez daşar və çayın sahilində heç bir qoruyucu sədd olmadığından hazırkı Şilyan, Sor – Sor və Muradxan kəndləri ərazisindən axan Qarasu çayının sel daşqınları ilə birləşərək bütün əraziləri basar, qarşısına keçəni yuyub aparardı.

Həmin daşqınlar əsasən yazın sonu və yayın əvvəllərində (köhnə kişilərin dili ilə desək qara tut deyəndə) baş verdiyindən Kür sahili kəndlərin əhalisi həmin vaxtlarda subasmayan vadilərə köçər və sel təhlükəsi sovuşana qədər oralarda məskunlaşardılar.

Kür və Qarasu çaylarının birləşərək yaratdığı daşqınlar hazırkı Sor – Sor kəndi ərazisindən xeyli şimal tərəfə qədər ərazini su altında qoyardı. İndiki Kürdəmir şəhəri ərazisinə isə su gəlib çıxmaz, bu yer Kürün daşqınlarının toxunmadığı sahə hesab olunardı. Odur ki, Kürün dəymədiyi yer, sahə elə Kürdəmirdir. Dilin inkişafı zamanı gedən proseslər Kür dəymir ifadəsində də dəyişikliklər yaratmış və bu ifadə assimilyasiyaya uğradığından Kürdəmir şəklində formalaşaraq coğrafi termin kimi qeydə alınmışdır.

XX əsrin 50 – ci illərində keçmiş SSRİ hökumətinin qərarına əsasən torpaqların qorunması məqsədi ilə Qarasu çayının yatağı dəyişdirilmiş, ərazilər sel və daşqın təhlükəsindən xilas olmuşdur.

Mingəçevir su elektrik stansiyasının tikilməsi və Kür çayı ətrafında yaradılan qoruyucu bəndlər (el arasında bu bəndlər məsnə adlandırılır), Kür çayındakı sel və daşqınların da qarşısını kəsmişdir.

Hazırda həmin çay daşqınlarının yaratdığı qobu və yataqlar Kür ətrafı kəndlərdə qalmaqdadır. Sovla və Köhünlü kəndləri arasında, Türkədi kəndində olan axmazlar, Sor – Sor, Ərəbxana, Şilyan və Muradxan kəndləri ərazisində olan qobu və nohurlar həmin dövrün

daşqınlarının nişanəsidir. Şirvan düzünün əksər hissəsində isə Qarasu çayının keçmiş yataqları mövcuddur. Bəzən bu yataqlar qobu şəklində Kür və Qarasu çaylarının ərazisini birləşdirir.

Nazim Tapdıqoğlunun “Kürdəmir rayonunun toponimləri” kitabında oxuyuruq:

“Kürdəmir toponimi “Kürün dəymədiyi yer” kimi mənalandırılır. Doğrudan da Kür ovalığındakı ərazilər çoxlu çay daşqınlarına məruz qaldığına görə, toponim su basmasından kənarda, yəni, Kürün dəymədiyi yer kimi formalaşmışdır”. Tədqiqatçı alim N.Tapdıqoğlunun tərtib etdiyi adı çəkilən qiymətli tədqiqat əsərində Kürdəmir rayonunun bütün yaşayış məntəqələrinin adı haqqında məlumatlar verilmişdir. Məsələn: Xırdapay kəndinin adının XIX əsrin ortalarında Muğan düzünün şimalında yaşayan şahsevənlərin bir qolu olan xırdapaylılardan götürüldüyü iddia edilir. Sözün izahı isə belə verilmişdir.

“Xır – xırda sözünün ilk variantıdır. Xır – süni suvarma ilə becərilən əkin sahəsinə deyilir. Xır və ya Kür sözü bəzi türkdilli xalqlarda tarla, zəmi və ya düzənlik mənalarında işlədilir”.

Kitabı diqqətlə vərəqləyəndə heç bir yaşayış məskəninin adında kürd məişətinə və kürd toponimlərinə aid sözlərə rast gəlinmir. Odur ki, biz hər birimiz yurd yerlərimizin adını , onun tarixini öyrənməyə daim səy göstərməli, hər bir fikiri söyləyərkən tarixi mən-bələlərə istinad etməliyik.

Hesab edirik ki, “Kürdəmir” qəzeti “Qorqud sorağı” rubrikası ilə çox qiymətli və dəyərli məsələni gündəliyə gətirərək yer, yurd adlarımız haqqında fikirləri, mülahizələri oxucularla bölüşür. Biz də bu yazıda öz fikir və mülahizələrimizi yürütdük.

Vaqif Aliyev

Kürdəmir rayon Mədəniyyət və

Turizm Şöbəsinin müdiri